
**MAARİF NAZIRI EMRULLAH EFENDİ VE TUBA AĞACI
NAZARİYESİ: EĞİTİM REFORMUNA NEREDEN BAŞLAMALI?***

Ebubekir KEKLİK*

Öz

II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında eğitim ıslahatına nereden başlamak gerektiği önemli tartışma konuları arasındaydı. Ülkenin yetişmiş eleman ihtiyacının biran evvel karşılanması gerektiğini düşünenlere göre, işe yükseköğretimden başlanması gerekiyordu. Bununla birlikte sağlam bir ilköğretim teşkilatı kurulmadan yükseköğretimin düzene konulamayacağını ileri sürerek, öncelikle ilköğretim sisteminin düzenlenmesi gerektiğini düşünenler de vardı. Dönemin önde gelen eğitim teorisyenlerinden Maarif Nazırı Emrullah Efendi, eğitim sistemini cennette bulunduğu inanan, kökü yukarıda dalları aşağıda bir ağaca (tuba ağacı) benzetiyor, eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlanması gerektiğini düşünüyordu. Emrullah Efendi'nin Tuba Ağacı Nazariyesi olarak bilinen bu yaklaşımına göre, ülkenin ihtiyaçları göz önüne alınarak eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlanmalıydı. Ona göre, öncelikle yüksekokullar açılmalı, üniversite (darülfünun) ileri bir seviyeye taşınmalıydı. Böylece buralardan yetişenler çoğaldıkça halkın genel eğitimden yararlanması kolaylaşacak, eğitim kitleselleşecekti. Hâlbuki ilköğretimin yaygınlaştırılması ve ıslahı en azından üç kuşağın harcanması demektir. Bunu beklemektense vatansever yüksek öğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayısını hızla artırmak daha kestirme bir yoldu. Ülkenin içinde bulunduğu durum kestirme yolu tutmayı gerektirmekteydi. Emrullah Efendi'nin bu düşüncesinin destekçileri bulunduğu kadar muhalifleri de vardır. İşin ilginç, II. Meşrutiyet döneminde iki defa Maarif Nazırlığına getirilen Emrullah Efendi, bu nazırlıklarında teorisinin aksine ağırlığı ilköğretime vermiştir. Bu çelişik durumun ortaya çıkmasının sebebi, kamuoyu baskısı ve hükümet politikalarıyla açıklanabileceği gibi, teori ile pratiğin uyumsuzluğuyla da açıklanabilir.

* Bu makale Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler” başlıklı yayımlanmamış doktora tezimizden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Gör. Çankırı Karatekin Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, ebubekirkeklik@hotmail.com, Orcid No: 0000-0002-7982-8980.

Makale Gönderilme Tarihi: 11 Mayıs 2020 Makale Kabul Tarihi: 19 Ekim 2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi, Eğitim, Emrullah Efendi, Tuba Ağacı Nazariyesi, Yükseköğretim, İlköğretim.

MINISTER OF EDUCATION EMRULLAH EFENDI AND TUBA TREE THEORY: WHERE TO INITIATE EDUCATION REFORM?

Ebubekir KEKLİK

Abstract

In the first years of the Second Constitutional Era, where to initiate education reform was among the important topics of discussion. According to those who thought that the country's qualified personnel needs should be met as soon as possible, the reform had to start from higher education. Nonetheless, there was who thought primary education should be regulated in the first place on the grounds that higher education cannot be regulated without the establishment of a solid primary education institution. Emrullah Efendi, the Minister of Education, one of the leading educational theorists of the period, drew an analogy between educational system and a tree believed in heaven (Tuba Tree), whose roots above and branches down, and he thought that educational reform must be started at higher education system. According to this theory, which is known as Tuba Tree Theory, educational reforms should be started from higher education by regarding the needs of the country. To him, first of all academies should be opened, university (Darülfünun) had to be taken to an advanced level. Thus, as the people raised from these places increased, it would be easier for the public to benefit from general education and education would become massive. However, dissemination and reform of primary education meant at least three generations were spent. Rather than waiting for this, to prompt self-devotion of the ones who had gotten higher education and to increase their number were a more shortcut. The state of the country required to take a shortcut. This theory of Emrullah Efendi has supporters as well as its opponents. The interesting point is Emrullah Efendi, who was brought to the Ministry of Education twice during the Second Constitutional period, focused on primary education to the contrary of his theory during his ministry periods. The reason for this contradictory situation can be explained by public pressure and government policies, as well as by the incompatibility of theory and practice.

Keywords: Second Constitutional Era, Education, Emrullah Efendi, Tuba Tree Theory, Higher Education, Primary Education.

Giriş

II. Meşrutiyet döneminin en çok tanınan maarif nazırı olan Emrullah Efendi'nin (1858-1914)¹ siyasî kişiliği başlangıçta bir imparatorluk ideolojisi olan Osmanlıcılık ve Jön-Türk liberalizmi etrafında şekillenmiş olmakla birlikte, II. Meşrutiyet'ten sonra çeşitli siyasî ve sosyal olayların zorlamasıyla yükselen ve zamanla İttihatçıları da etkileyen Türkçülük düşüncesine evrilmiştir (Bakır, 2015: 271). Fikirleriyle dönemine damgasını vuran Emrullah Efendi, aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminin önde gelen eğitim teorisyenlerinden biridir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na (1886-1978) göre, Türk eğitim tarihinde bir Emrullah Efendi devri vardır. İsmail Hakkı, onun ortaöğretime Avrupaî bir karakter kazandırdığını, modern Darülfünun fikrinin ona ait olduğunu, Ziya Gökalp'in (1876-1924) kişiliğini yarı yarıya ona borçlu olduğunu söylemektedir (Koçer, 1992, 173). Muallim Cevdet'e (1883-1935) göreyse, Emrullah Efendi, Osmanlı aydınları arasında Satı Bey'den (1884-1968) önce pedagojiye ve eğitim metodolojisine değer veren birkaç kişiden biridir (Ergin, 1977: 675-676).

Kafadar'a göre, Emrullah Efendi, Fransız eğitim anlayışının etkisindeki Tanzimat zihniyetini devam ettiren aydınlardandır (Kafadar, 2016: 254). Ancak doğrusu Kafadar'ın bu cümleyle tam olarak ne demek istediğini anlamak mümkün değildir. Emrullah Efendi, şüphesiz II. Meşrutiyet

¹ Emrullah Efendi 1858'de Lüleburgaz'da doğmuştur. 1881'de Mülkiye'den mezun olmuş, 1882'de Yanya, 1884'te Selanik ve Halep, 1891'de İzmir vilayetlerinde maarif müdürlüğü yapmıştır. 1900'de Meclis-i Maarif üyeliğine atanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Galatasaray Lisesi müdürü olmuş ve Kırklareli milletvekili seçilmiştir. Bu dönemde iki defa maarif nazırı olmuştur. İlk nazırlığı, 10 Ocak 1910-18 Şubat 1911'de; ikincisi, 1 Ocak 1912-21 Temmuz 1912'dedir. 1914'te İstanbul'da ölmüştür. Emrullah Efendi'nin biyografisini konu alan bazı temel çalışmalar şunlardır: İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.II-III, Ankara 1954, s.52-53; Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.11, s.165-166; Meryem Üke, "Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S.12, 2008, s.653-663; Muammer İpek, *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2002. Jöntürk hareketi içindeki faaliyetleri için bkz. Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.39-40 ve 65. Felsefi kişiliği için bkz. İsmail Kara, "Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, Ekim 2005, s.93-123; Süleyman Hayri Bolay, "Emrullah Efendi ve Felsefeye Bakışı", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, C.1, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.285-295.

döneminin en dikkat çeken aydınlarından biridir. Nitekim Türk eğitim tarihçiliğinde II. Meşrutiyet dönemi söz konusu olduğunda akla gelen ilk isimlerden biri de Emrullah Efendi'dir.

Emrullah Efendi'nin eğitim-öğretim konusundaki düşüncelerinin özetini *Maarif-i Umumiye Kanunu Layihası'nın Esbab-ı Mucibe Mazbatası*'nda ve *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme*'sinde bulmak mümkündür.² Buna göre, Emrullah Efendi için, bir memleketin eğitim-öğretim siyasetinin tayininde öncelikle gözetilecek olan şey milleti kimin terbiye edeceği meseledir. Ona göre, işin özü eğitim-öğretim faaliyetlerini devlet mi yürütecek yoksa cemaatler, çeşitli kişiler ve halk mı yürütecek noktasında toplanmaktadır (Emrullah, 1330: 76). Emrullah Efendi'ye göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bağlı bulunduğu nazariyede, genel eğitime hükümetin müdahalesinden kastedilen, katıyen bütün eğitim işlerinin devletin kontrolünde olması değildir. O, nitekim Fransa'da bunu andıran bir meyil görülmektedir, ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meslek ve mesnedi buna izin veremez demektedir. Emrullah Efendi'ye göre, çocuğun eğitimi konusunda karar verecek üç merci vardır: Bunlardan birincisi ebeveynin hakkıdır. İkincisi dini cemaatlerin hakkıdır, yani her dini cemaat kendi cemaatine mensup çocuklara kendi dini akideleri ve âdâbı doğrultusunda eğitim vermelidir. Üçüncü hak ise devlete aittir (Emrullah, 1330: 77). Ancak devlet, dernekler tarafından veya dini cemaatlerce açılan okulları teftiş etmekle mükelleftir (Emrullah, 1330: 78). Emrullah Efendi'ye göre, milletin "terbiye-i ehliye ve siyasiyesi" devletin siyaset şekli ile ahenk içinde olmalıdır. Bu, devletin bir hakkıdır ona göre. Hem de "menâfi-i âliye-i devleti, terakkiyat-ı umumiye-i memleketi kâfil bir haktır" (Emrullah, 1330: 77).

Şaşırtıcı olan konu, Emrullah Efendi'nin hem her dini cemaatin kendi mensuplarına kendi âdâb ve akidelerine göre eğitim verebileceğini söylemesi hem de devletin siyasi düzeni ile milletin eğitimi arasında bir ahenk olması gerektiğine inanmasıdır. İmparatorluğun son yüzyılı göz önüne getirilirse bu düşüncenin tahakkuk etmesinin ne kadar güç olduğu anlaşılabilir. Nitekim Meşrutiyet'in ilk yıllarında düşünce hayatına hâkim olan bu iyimser hava, yerini kısa zaman sonra başka bir anlayışa bırakmıştır. İttihat ve Terakki

²Ayrıca şu makalelerine bakılabilir: Emrullah, "Terbiye ve Esasları", *Sırat-ı Müstakim*, C.1, Sayı 16, 27 Teşrin-i sâni 1324, s.248-250; "Terbiyeye Dâir", *Sırat-ı Müstakim*, C.1, Sayı 17, 4 Kânun-ı evvel 1324, s.264-266; "Terbiyeye Dâir", *Sırat-ı Müstakim*, C.1, Sayı 18, 11 Kânun-ı evvel 1324, s.278-279; "İlm-i Terbiyeye Dâir", *Sırat-ı Müstakim*, C.1, Sayı 25, 29 Kânun-ı sâni 1324, s.390-391. Bu makalelerin transkripsiyonu *Osmanlı Eğitim Mirası-Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Hazırlayan Mustafa Gündüz, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2013, s.433-454 adlı derlemede yayımlanmıştır.

Cemiyeti'ndeki ideolojik dönüşüm ortadadır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla ortaya çıkan iyimser hava hem gayri Türk unsurların Osmanlı hâkimiyetinde kalmak konusunda pek istekli davranmamaları, hem İttihad Terakki'nin zamanla güçlenerek muhalefeti tasfiyesi hem de Balkan savaşları ve yoğunlaşan Arap ve Arnavut talepleri karşısında Türkçülük düşüncesiyle yer değiştirmiştir, denilebilir.

Emrullah Efendi'ye göre, ebeveynlerin çocuğun eğitimi konundaki hakları eğer onlar bu husustaki görevlerini yerine getiremezlerse devlete veya cemaatlara intikal eder. Aynı şekilde herhangi bir cemaat bu görevini yerine getiremediğinde onun hakkı da devlete intikal eder (Emrullah, 1330: 77). Ona göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kanun-ı Esasi'nin on beşinci maddesindeki *her Osmanlı genel eğitim alma hakkına sahiptir* ve on birinci maddesindeki *Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dini cemaatlerin kendi eğitim haklarını haiz oldukları* ilkesine bağlıdır.³ Emrullah Efendi, halkın eğitimi ve eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması ile ("neşr-i tamim-i maarif") devletin yüksek menfaatleri arasında güçlü bir bağ olduğunu düşünmektedir (Emrullah, 1330: 78).

Emrullah Efendi, ilköğretimin parasız ve mecburi olması gerektiğini düşünmektedir. "Kemâl-i millet kemâl-i marifetle kâimdir." Ona göre, her ilerlemenin biricik sebebi ilim ve marifettir. Tecrübe ile sabittir ki der, bir milletin ilerlemesi, ahlakı, rahatlığı ve mutluluğunu eğitim-öğretim temin eder. Emrullah Efendi, toplumların ahlakıyla eğitim seviyesi arasında münasebet kurarak, eğitilmiş toplumların daha ahlaklı olacaklarını iddia ediyor ve Türkiye'de Cumhuriyet döneminde de sık sık tekrarlanan o meşhur sözü söylüyor: "Mektepler mamur oldukça hapishaneler harab olur" (Emrullah, 1330: 78). Emrullah Efendi'nin bu sözleri onun eğitime bakışıyla ilgili önemli bir ipucu olarak ele alınabilir. Son dönem Osmanlı-Türk aydınları okullaşma oranıyla kalkınma arasında doğrudan bir bağ olduğuna inanmaktaydılar. Avrupa'nın gelişmişliğinin yaygın eğitimin bir sonucu olduğu sık sık tekrarlanan bir kanaattir. Üstelik Balkan savaşlarından sonra okullaşma oranıyla Avrupa medeniyeti arasında görülen irtibata, bir de küçük Balkan devletlerinin kısa zamanda aldıkları mesafenin de bununla ilgili olduğu düşüncesi eklenmiştir. Bu düşünce, Osmanlı idarecilerini eğitim yapılmasında nicelikten çok niteliğe önem veren bir noktaya itmiştir.

³ Kanun-ı Esasi, 15. madde: "Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumî ve hususî tedrise mezundur." 11. madde: "Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslamdır. Bu esâsı vikâye ile beraber asâyiş-i halkı ve adâb-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartıyla Memalik-i Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyânın serbestî-i icrâsı ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemâkân cereyanı devletin taht-ı himâyetindedir." Bakınız: A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, (1957: 26).

Osmanlı modernleşmesindeki aciliyet ihtiyacı da bu düşünceyi besleyen sebepler arasındadır. Halkın okuma yazma öğrenmesi ile aydınlanma arasında görülen bu irtibat, önceliğin okul yapımına verilmesine, öğretmenlik mesleğinin hak ettiği değeri görmemesine yol açmıştır. Öğretmenlik neredeyse biraz okuma yazma bilen herkesin yapabileceği bir iş olarak görülmüştür. Bu anlayış Cumhuriyet döneminde de eğitime yaklaşımın ana istikametini belirlemiştir, denilebilir.

Emrullah Efendi'ye göre, ziraatin ve sanayinin gelişmesi için köylülere, çiftçilere cehâlet dönemlerinden kalma, bilimsel tecrübelerin reddi anlamına gelen kötü adetleri, “mani-i terakki” görenekleri terk ederek bilimsel ziraat vasıtalarından istifade edecek, işlerini daha ziyâde düşünerek görece ve kazançlarını iyi kullanmayı öğrenecek derecede eğitim vermek lazımdır (Emrullah, 1330: 81-82).

Emrullah Efendi'nin ismi, II. Meşrutiyet döneminin en tartışmalı eğitim teorilerinden biri olan “Tuba Ağacı Nazariyesi”yle özdeşleşmiştir. Denilebilir ki, II. Meşrutiyet döneminde eğitim tartışmalarının başlangıç noktası bu nazariyedir. Eğitim ıslahatına nereden başlanacağı dönemin önemli tartışma konuları arasındaydı. Tartışmaların bir sebebi de 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne dairdir. Bu konuda üç görüş vardı: I-1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hükümlerini yürütmek II-Meşrutiyet'in gerektirdiği şekilde ve zamanın ihtiyaçlarına göre yeni bir maarif-i umumiye nizamnamesi yapmak III-Nizamnameye hiç dokunmadan, ayrı kanunlar yapmak (Ayas, 1948: 192).

Aydınlar/eğitimciler eğitim sisteminde köklü bir ıslahat yapmak konusunda birleşiyorlar ancak bu ıslahata nereden başlamak gerektiği konusunda ayrılıyorlardı. Bu tartışmalarda başı, dönemin önde gelen iki eğitimcisi, Emrullah Efendi ve Satı Bey çekmekteydi. Emrullah Efendi eğitim sistemini, cennette bulunduğu inanılan kökü yukarıda dalları aşağıda “tuba ağacı”na benzeterek, eğitim ıslahatında önceliğin yükseköğretime verilmesi gerektiğini iddia ediyordu. Ona göre, eğitim ıslahatında yükseköğretim öncelikli olmalıydı, çünkü Osmanlı Devleti'nin öncelikle her alanda yetişmiş elemana ihtiyacı vardı. Satı Bey, Emrullah Efendi'nin bu düşüncesini şiddetle eleştiriyor, ilköğretimi olmayan bir ülkede yükseköğretimin kurulamayacağını söylüyordu (Ergin, 1977: 1277; Ergün, 1996: 183).

Satı Bey'e göre, “çürük bir tahsil-i ibtidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiçbir zaman âlileşemez”di. Üstelik gerçek bir aydın zümresi “tuba ağacı” gibi değil, tabii ağaçlar gibi yetişirdi. (Satı, 1333a: 353-366). Satı Bey, demek istiyorum ki der, “her ilim ve her müessese bir temele muhtaçtır. Ben “tuba ağacı” gibi muallâkta durabilecek ne bir ilim tanıyorum ve ne de bir

müessese-i talim tasavvur edebiliyorum” (Satı, 1333b: 386-388). Satı Bey’e göre en ileri memleketlerde ilköğretim, eğitimin temeli sayılır, o yüzden ilköğretim okullarının sayısı orta ve yükseköğretim okullarının sayısından kat kat fazladır. Satı Bey, bu düşüncesini son dönemin Osmanlı aydınlarınca gıpta ile bakılan Alman ve Japon kalkınmaları üzerinden verdiği örneklerle destekler. Ona göre, Almanya’nın kuruluşu ve gelişmesi, Japonya’nın modernleşmesi hep ilkokulları sayesinde olmuştur. İlkokul, fikir ve hissin hatta bedeninin henüz tamamen olgunlaşmadığı bir dönemi içine aldığı için insanın fikirleri ve mizacı üzerinde daha derin etki bırakmaktadır. Satı Bey, bu yüzden “milletin ahvâlinde en derin tahavvüller, en hakiki inkılâplar her şeyden ziyade tahsil-i ibtidai sayesinde vuku’ a gelir” demektedir (Satı, 2012: 36). Celal Nuri (1870-1939) de, Satı Bey gibi düşünenlerdendir, ona göre de, çocukluk dönemi eğitim açısından hayati bir öneme sahiptir. Orada insanın kafasına yerleşen şeyler akıldan kolay kolay silinmez. Celal Nuri’ye göre de, ilköğretim yükseköğretimden kat kat üstün ve önceliklidir (Celal Nuri, 1331: 123).

Hüseyin Cahid de, “Tuba Ağacı Nazariyesi”ni eleştirenlerdendir. Hem Meclis-i Mebusan’da hem *Tanin* gazetesinde, Emrullah Efendi’yi şiddetle eleştirir. Ona göre, Emrullah Efendi, Maarif bütçesini üç katına çıkarmış ancak yapılan işlerde bir gelişme olmamıştır. Hüseyin Cahid, eğitim ıslahatında meselenin para olmadığı, zaman ve muntazam bir program dairesinde çalışmak olduğu kanaatindedir. “Hâlbuki Emrullah Efendi işi para meselesi zannetti, çok parayla çok iş görüleceğine inandı”. Ona göre, Maarif Nazırı Emrullah Efendi, yapamadığı işler yüzünden eleştirilemezdi, zira Osmanlı eğitim teşkilatının perişan vaziyetini bilenler bu teşkilatın bir yıl gibi kısa bir zamanda düzeltilemeyeceğini de bilmektedir. Ancak kendisinin, Emrullah Efendi’yi bir şey yapmadığı için değil, pekçok şey yaptığı, yapamayacağı şeyleri yapmak istediği için eleştirdiğini söylemektedir. Hüseyin Cahid, Emrullah Efendi’nin hem maarif bütçesini hem ülkenin çok değerli olan zamanını israf ettiğini iddia etmektedir. “Tuba Ağacı Nazariyesi”nin de bir eleştirisi olarak okunabilecek şu satırları dikkate değerdir:

“Bize büyük planlar, geniş tasavvurlar, süslü hayaller lazım değildi. Hayallere ve nazariyelere dalıp da gözümüzün önündeki hakikati unutacak olursak işin içinden çıkamayız. Nitekim işlerin çokluğu ve genişliği karşısında bunalıp kaldık. Hâlbuki takibi icab eden meslek pek sade idi. Elimizde iyi kötü bir usul, bir idare, bir heyet-i mekâtib vardı. Bunların pek iktidarsız hocalarını değiştirerek tedrisâtı ıslah etmek, muallimlerin pek cüz’î olan maaşlarına biraz zam yaparak

şevklerini artırmak ilk vazife idi. Sonra muallim yetiştirmek ve mektep binaları hazırlamak icab ederdi. İşte bu suretle bir taraftan muallim yetiştirirken diğer taraftan mektep hazırlayarak imkân müsaid olduğu kadar iş görmek kâfi idi. Bu suretle hem paramızı israf etmemiş hem de sağlam adımlarla yürümüş olurduk. Hâlbuki Emrullah Efendi böyle yapmadı. Her işe birden başladı. Bir talimatname ile ilkokulları ıslah etti, bir nizamname ile idadi mekteplerini liselere tahvil eyledi, darülfünunlar açtı. Darümualliminler açtı, ihtiyat sınıfları, elsine şubeleri vücuda getirdi. Bunlar tılsımlı bir darbe-i füsunkâr ile vücuda gelmiş icraat gibi yalnız kâğıt üzerinde mevcuttur...”(Hüseyin Cahid, 1911).

Hüseyin Cahid, Meşrutiyet hükümetinin en önemli görevlerinden birinin köylüleri okutmak olduğunu, eğitim binasının temelini ise ilköğretimin meydana getirdiğini düşünmektedir. Ona göre, Emrullah Efendi bir yıllık nazırlığı döneminde bu konuda hiçbir şey yapmamıştır.

Hüseyin Cahid, sözü “Tuba Ağacı Nazariyesi”ne getirerek, biraz da alaycı bir üslupla, “şimdi Emrullah Efendi’den öğreniyoruz ki maarif “tuba ağacı”na benzer, hâlbuki eğitimin temeli bir gün gökte bir gün toprağın altında bir gün üstünde aranarak bir sistem inşa edilemez” demektedir (Hüseyin Cahid, 1911). Hüseyin Cahid başka bir yazısında yine sözü “Tuba Ağacı Nazariyesi”ne getirerek, ilköğretimin Osmanlı eğitiminin öncelikli konusu olduğunu söylemiştir. Ona göre, okulların sayısının artırılması gerekmektedir. Hüseyin Cahid’e göre, “ilim mektep binası değildir. Büyük darülfünunlar tesisi maddeten muhal addedilemez, fakat o darülfünuna âlem-i medeniyette bir mevcudiyet-i ilmiye, bir hüviyet-i maneviye verebilmek için senelerce çalışmaya, muntazam surette uğraşmaya lüzum vardır.” (Hüseyin Cahid, 1910)

Emrullah Efendi’nin “Tuba Ağacı Nazariyesi”nde muhalifleri olduğu gibi destekçileri de vardı. Örneğin II. Meşrutiyet döneminde Feridun Vecdi müstearıyla çeşitli dergilerde makaleler yazan Kazım Nami (Duru, 1876-1967) de, maarif ıslahatına yükseköğretimden başlanması gerektiğini düşünenlerdendir. Ona göre de, Osmanlı Devleti’nin işe ilkokullardan başlayacak kadar vakti yoktur; zira memlekette yetişmiş adam kıtlığı vardır. Kazım Nami’ye göre, bu sebeple ülkenin yetişmiş adam ihtiyacını karşılayacak olan yükseköğrenime öncelik verilmelidir. Emrullah Efendi’nin “Tuba Ağacı Nazariyesi”nin pekçok kimse tarafından alayla karşılandığını söyleyen Kazım Nami’ye göre, bu nazariye ülkenin mevcut şartları içinde ihtiyaç duyduğu üstün, bilgi sahibi bir zümrenin az zamanda yetişmesini sağlayacak bir nazariyedir (Ergün, 1996: 93; 1982: 13).

Emrullah Efendi, öncelikle yüksekokullar açalım, Darülfünun'u en ileri seviye ulaştıralım, Sultanilerden ve Darülfünun'dan yetişenler çoğaldıkça halkın eğitimden yararlanması da kolaylaşacak ve yaygınlaşacaktır, demektedir, yeni nizamnameler hazırlanmasını teklif etmekteydi (Sakaoğlu, 2003: 126). Ona göre, ilköğretimin yaygınlaştırılması ve ıslahı en az üç kuşağın harcanması demektir. *Muallim Mecmuası*'nda "tahsil-i ibtidainin her tarafa tamim ve intişarı uzun bir zamana lâakal iki üç batın müruruna bağlıdır. Tahsilin yüksek derecelerini ihdas etmeyi bu zamanın nihayetine kadar tehir etmekse katiyen câiz olamaz. Çünkü memleket yaşamak ve sür'atle terakki etmek için iyi ve yüksek tahsil görmüş zevâtın mesâi ve ihtimamına da arz-ı iftikar eder" demektedir (Koçer, 1992: 171-172). Bunu beklemektense, vatansever yükseköğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayısını çoğaltmak daha kestirme bir yoldur ona göre. Satı Bey ise, Emrullah Efendi'nin niteliğe önem vermediğini, hemen işe başlanmalı diyerek önceki dönemlerin haksızlığını, plansızlığını bir prensip haline getirdiğini iddia etmekteydi (Sakaoğlu, 2003: 126).

Emrullah Efendi, 1912'de, *Darülfünun Nizamnamesinin esbab-ı mucibe mazbatasında*, "Darülfünun dediğim yükseköğretim kurumları ilimlerin ve fenlerin hem yayılmasına hem de gelişmesine hizmet eder. İlimleri ve fenleri yaymaktan kasıt, onları halka bildirmektir. Darülfünunlar yükseköğretime mahsus kurumlardır. Bu kurumlar aynı zamanda ilk ve ortaöğretimin de gelişmesi için vasıta"dır", demektedir. Emrullah Efendi, bir ülkenin gelişmişliği ile yükseköğretim kurumları arasında güçlü bir bağ görmektedir. Bunun için Darülfünun ıslahatı eğitim ıslahatının en önemli konusudur demektedir (Nafi Atuf, 1932: 65-66). Nitekim ilk nazırlığı zamanında ilgileneemediği Darülfünun meselesini ancak ikinci nazırlığında ele almış, o zamana kadar düzenli bir teşkilata kavuşmamış olan Darülfünununda köklü yenikler için çeşitli çalışmalar yapmıştır. Emrullah Efendi, Sorbonne Üniversitesi'nin işleyişini örnek alan bir talimatnameyle Darülfünunu bir yüksekokul karakterinden çıkararak bir üniversiteye dönüştürecek teşkilatlanmayı yapmıştır (Kardaş, 1978e: 118-119; Kafadar, 2016: 159).⁴

Ziya Gökalp, Emrullah Efendi'nin ölümünden sonra, *Yeni Mecmua*'da yazdığı bir yazı ile Emrullah Efendi'nin eğitim ıslahatına yukarıdan başlamak lâzımdır fikrini desteklemiştir. Yazısına Emrullah Efendi'nin "Tuba Ağacı Nazariyesi"nin en önemli muhalifi Satı Bey'i eleştirerek

⁴ Emrullah Efendi'nin Darülfünun ıslahatı için ayrıca bakınız: Mehmet Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1995, s.61-72; Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi I-Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922-*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.313-346; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun I, Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, IRCICA, İstanbul 2010, s.223-243.

başlayan Ziya Gökalp'e göre⁵, bu asırda yaşamak isteyen bir millet yükseköğretimini (darülfünun) teşkil etmek için uzun süre bekleyemezdi. Ona göre, ancak kültürü (hars) teşekkül etmiş milletlerde eğitim ıslahatına aşağıdan başlanabilir. Ayrıca Gökalp, eğitim ıslahatına iptidaiden başlamak için öncelikle ilk ve ortaöğretim öğretmenlerinin yetiştirilmesi gerektiğini bunun ancak yükseköğretim yoluyla olacağı düşüncesindedir. Ona göre, mantıkî olarak eğitim aşağıdan yukarıya doğru gitmekle birlikte, bunun her aşamasında bilim yukarıdan aşağıya doğru gitmektedir. "Bizim şu hâlimizde, eğitimin bütün dereceleri ancak yukarıdan hayat alabilir. Aşağısının ıslahı için de öncelikle yukarısını ıslah etmek gerekir", demektedir. Gökalp, Emrullah Efendi'nin anlatmak istediğinin bu olduğu kanaatindedir; zira ona göre Emrullah Efendi'nin "Tuba Ağacı Nazariyesi", üzerinde çok tartışılmasına rağmen, tam olarak anlaşılammıştır (Ziya Gökalp, 1917: 97-98; Kardaş, 1978a: 323; Ülken, 2001: 194). Gökalp'e göre, üniversite (darülfünun) millî eğitimi tesis edip liselerle ilkokullara yayar. Bunun içindir ki der, üniversite gelişmeden liselerde ve ilkokullarda da bir ilerleme olamaz. Emrullah Efendi'nin dediği gibi ilim "tuba ağacı"na benzer. Millî eğitim üniversiteden başlayarak öğretmen okullarına ve liselere, oralardan da ilkokullara kadar inecektir (Ziya Gökalp, 1973: 89; Duru, 1975: 191).

Emrullah Efendi, her ne kadar eğitimi bir "tuba ağacı"na benzeterek eğitim ıslahatına ilköğretimden değil, yükseköğretimden başlanmak gerektiğini söylemiş olsa da maarif nazırlığı yaptığı iki dönemde de başta ilköğretim olmak üzere eğitimin pekçok alanında önemli ıslahatlar yapmıştır. İlköğretimin parasız ve zorunlu hâle getirilmesi onun çalışmalarının bir sonucudur. Nitekim "Tuba Ağacı Nazariyesi"ne ve Maarif Nezaretinin icraatlarına karşı yapılan eleştirilere Meclis-i Mebusan'da hakkındaki bir soru önermesine cevap verirken kendisini şu şekilde savunmuştur:

"İlim yukarıdan başlar, fakat ben bu nazariyeyi söylediğim vakit, 'mekâtib-i ibtidaiyeyi yapmayacağım, mekâtib-i ibtidaiyeye önem vermeyeceğim' demedim. En ziyâde oraya ehemmiyet vereceğim. Mekâtib-i ibtidaiye içindir ki ben yukarıdan başlıyorum. Evet, şecere-i marifet, şecere-i tubâ gibidir. Onun kökü yukarıdadır. Bugün tarih tedkik olunsun bütün fünun meydana konulsun, acaba ilm-i beşer nasıl terakki etmiştir?" (Ergün, 1996: 61; Üke, 2008: 635).

⁵ Satı Bey ile Ziya Gökalp arasındaki eğitim tartışmaları için bakınız: Ebubekir Keklik, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Millî Terbiye ve Satı Bey (el-Husri)", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Nisan 2018.

Emrullah Efendi ikinci nazırlığı döneminde (1912) Sabah gazetesine verdiği bir röportajda, ülkenin ihtiyaçlarının genişliğine rağmen imkânlarının çok kısıtlı olduğunu söyledikten sonra, bugün “taşra ilkokulları için 70.000 öğretmene ihtiyaç vardır. Eğitim yöntemlerini (pedagoji) bilen bu kadar öğretmen bulmak mümkün olmadığı gibi bunun yüzde birini bile bulmak mümkün değildir” demiştir. Ona göre, işte bu sebeple en yakın ve acele ihtiyaç ilköğretimi düzene koymak, eğitim ıslahatına en aşağıdan başlamaktır. Emrullah Efendi, eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlanmalıdır düşüncesinden de, “şimdilik” bu sebeple vazgeçtiğini söylemektedir (Ülken, 2001: 193). “Velhasıl memlekette okuma-yazma bilmez adamların miktarını eksiltmek için her ne yapmak mümkün ise yapacağız.” (Ergin, 1977: 1279). Başka bir yerde de, bir memlekette meşrutiyetin esas ve devamı için en emin, en iyi sonuç verecek yol ilköğretimdir, demektedir. Ki zamanımızda der, bu gerçek herkes tarafından kabul edilmektedir (Emrullah, 1330: 82). Meclis-i Mebusan’da yaptığı konuşmada ise, “Bendeniz, mekâtib-i ibtidaiye taraftarıyım, halkı, köylüyü okutmak lazımdır” demiştir. Ona göre ilköğretimin geri kalmasının sebebi ülkelerin bu işe geç başlamasıdır. “Her hükümet, bütün ilköğretimi kendi eline almak ister, bizde de böyle olmalıdır.”(Ergün, 1982: 17; Kardaş, 1978d: 476-478).

Emrullah Efendi’ye göre Maarif Nezareti siyasî bir bakanlıktır ve belli başlı üç amacı vardır: İlmi himaye etmek, vatandaşlara genel eğitim vermek ve eğitim yoluyla imparatorluğun bütünlüğünü sağlamak (Ergün, 1982: 11). Ancak vatandaşlara genel eğitim vermek konusunda ciddi bir sorun vardı, çünkü hem eğitimin parasız ve zorunlu olması isteniyor hem de ilköğretimin finansmanı halka bırakılıyordu. Nitekim Emrullah Efendi de, köylerde mektep binası yok, inşa edilen yerlerde ise muallimlere maaş vermek için para yok. Bu işi bütçedeki tahsisatla yapmak mümkün değildir. İlköğretimin yaygınlaştırılması işi ise “servet-i umumiye” artsın o zaman yaparız denilerek sonraki bir zamana bırakılamayacak kadar önemlidir. Bunun için esaslı bir tedbire ihtiyaç vardır, o da ilköğretimin bina ve masraflarının mahalline terk edilmesidir, demektedir. Ona göre, her köy, her nahiye, her kasaba ilkokulunu kendisi yapmalı ve okulun masrafları nispetinde gene kendisi idare etmelidir (Ergin, 1977: 1278).

Emrullah Efendi’ye göre, meşrutî bir hükümette terbiyenin esası hürriyettir. Hürriyet ise ancak ilimle kâimdir. Bilgisizlik ile ilim bir arada durmaz. “Hürriyet maarifin vezn-i tadilidir.” Ancak bununla birlikte eğitimin din ile çelişmemesi ve vatan menfaatlerine uygun olması gerektiğine inanmaktadır. Ona göre, öğrenciler ahlakî ve dinî eğitimlerinin yanısıra kişisel ve sosyal hayat kavgasından başarıyla çıkacak pratik bir eğitim almalıdır (Ergün, 1982: 11).

Emrullah Efendi'ye göre, "Bir milletin ikbâl ve istikbâlini, vatanın selâmet ve saadetini tahkim etmek için birinci şart, efrâd-ı milletin umumiyetle tamim ve tedrisidir" (Emrullah, 1330: 80). Ona göre, eğitim yaygınlaştırılmalıdır, bütün okulların eğitim programlarında, dinî ve ahlakî eğitime önem verilmelidir. Ayrıca öğrencilere zihin geliştirici bilgiler verilmelidir. İptidailer ve rüştiyelerde çocuklara askerî talimler yaptırılmalıdır (Ergün, 1996: 67).

Bütün ilerlemelerin kaynağı bilime, bir milletin ahlakı, serveti, mutluluğu eğitime bağlıdır diyen Emrullah Efendi, ilkokulların ders programlarının çocuk tabiatı ve bilimsel eğitim teorilerine dayanması gerektiğini düşünmektedir. Maarif nazırı olarak ders programlarına malumat-ı medeniye ve kanuniye (medeni ve kanuni bilgiler), malumat-ı diniye (din bilgisi), malumat-ı ahlakiye (ahlak bilgisi), Osmanlı memleketinin coğrafyası, Osmanlı tarihi, umumi tarihe dair kısa bilgi, malumat-ı fenniye (fen bilgisi), köy iktisadı ve sağlığı, jimnastik, elişleri ve dikiş derslerini koymuştur (Nafî Atuf, 1932: 40; Ülken, 2001: 193). Ona göre, ilköğretimin amacı herkese bilmesi gereken şeyleri öğretmektir; insanları pratik hayata hazırlamaktır. Ders programlarına söz konusu dersleri koymasının temel sebebi her insanın bu derslerin içeriğindeki bilgileri öğrenmesi gerektiğine duyduğu inançtır.

Emrullah Efendi'nin, ilköğretim programlarına koyduğu derslerin iptidai mekteplerinde niçin okutulması gerektiğine dair "*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihasının esbab-ı mucibe mazbatası*"nda yaptığı açıklama Kafadar'a göre onun pedagoji anlayışının özetidir. Emrullah Efendi'ye göre, insanlığın yaratılışında doğruyu bilmek, iyiliği işlemek ve güzelliği hissetmek amaçlarına yönelen üç kuvvet vardır. Bunlar, zihni, ahlakî ve hissî kuvvetlerdir. Eğitim-öğretim, söz konusu kuvvetlerin doğru bir şekilde gelişmesi için gereken tedbirleri almaktır. Ona göre, insan zihni doğruya iki yoldan ulaşır: Tahlil ve terkîp. İşte bunun için çocukların zihni eğitiminde bu yöntemleri kullanan matematik ve fen derslerine ilköğretim programlarında yer verilmelidir. Ahlak eğitimi için din ve ahlak derslerine, hissi eğitimin gelişmesi içinse müzik gibi derslere ihtiyaç vardır. Üstelik bu üç kuvvetin gelişmesi beden terbiyesine bağlı olduğu için okul programlarına beden eğitimi ve sağlık bilgisi dersleri konulmalıdır (Kafadar, 2016: 256).

Emrullah Efendi'yle ilgili en dikkat çekici olan şey büyük çelişkisidir. Neredeyse bir dönemin eğitim tarihine, ilim yukarıdan başlar, eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlanmalıdır, memleketin yetişmiş adama ihtiyacı vardır şeklinde özetlenebilecek "Tuba Ağacı Nazariyesi"yle damgasını vurmuş, ancak her iki nazırlığında da ilköğretim işleriyle daha çok ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu durumun temel sebebi dönemin şartları ve kamuoyunun zorlamasıyla açıklanabilir. Nitekim, yukarıda izah edildiği gibi, son dönem Osmanlı aydınları okullaşma oranının artmasıyla ülkenin

kalkınması arasında sıkı bir bağlantı olduğuna inanıyorlardı. Zira Osmanlı Devleti'nin en önemli sorunlarından birinin de halkın cehâleti olduğu kanaati oldukça sık tekrarlanan, dillere pelesenk olan bir söylemdi. Üstelik okullaşma oranıyla resmî ideolojinin imparatorluğun uzak vilayetlerine ulaşması mümkün olabilecekti. Çünkü II. Meşrutiyet yılları, aynı zamanda, ayrılıkçı hareketlerin iyiden iyiye güçlendiği bir dönemdir. Devleti idare edenler bir taraftan İmparatorluğun gayrı Türk unsurlarını Osmanlılık fikri, hanedan ve halife etrafında tutmaya çalışıyor, beri yandan Türkler arasında Türklük duygusunun gelişmesini temin edecek faaliyetlerde bulunuyorlardı. Aydınlar birkaç parçaya bölünmüş vaziyetteydi. Bir taraftan her şeye rağmen, (Arap talepleri ve Arnavutluğun bağımsızlığı gibi) imparatorluğun bütünlüğünü Müslümanların dayanışmasına bağlayanlar bulunduğu gibi, bir taraftan Türkçülük hareketinin yayılmasının sonucu olarak Anadolu ve Türk vurgusunun dozu artıyordu. Türk aydınlarının önemli bir kısmını, denilebilir ki, imparatorluğun bütünlüğünden çok Türklüğün kaderi ilgilendirmeye başlamıştı. Aslında benzeri eğilimler diğer etnik guruplar arasında da vardı. Nitekim Arap aydınlarını Araplığın geleceği, Ermeni aydınlarını ise Ermenilerin geleceği ilgilendiriyordu. İşte Emrullah Efendi'nin, bütün bu olup bitenler içinde fikirlerini tadil etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Büyük çelişkinin kaynağı ister şartların zorlaması, ister kendi arayışının bir sonucu olsun, Emrullah Efendi fikirleri üzerinde uzun uzun durulmayı hak eden bir aydındır.⁶

Öte yandan Emrullah Efendi II. Meşrutiyet döneminin Türkçülerindendir. Dönemin Türk eğitimcileri, Türk milli kimliğinin inşasında ilköğretimin önemini kavramış gözükmetedir. Onlara göre, millet uyandırılmalıdır, aydınlatılmalıdır ve bunun için eğitimin yaygınlaştırılması şarttır. (II. Meşrutiyet aydınlarının, terakki-aydınlanma-medeniyetle okuma-yazma arasında kurdukları bağ Cumhuriyet Türkiye'si'ne devreden bir düşünce biçimidir.). Emrullah Efendi'nin, nazariyesinin aksine, maarif nazırlıkları sırasında ilköğretim ıslahatına öncelik vermesi, okuma-yazmanın yaygınlaştırılmasıyla medenileşmek arasında kurulan yaygın irtibatla da açıklanabilir. Üstelik bir nazırının her şeyden önce hükümet politikalarıyla uyum içinde çalışmak zorunda olduğu gerçeği unutulmamalıdır.⁷

⁶ Emrullah Efendi'nin kişisel özelliklerine dair İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından anlatılan şu hatıra ilgi çekici olabilir: "Emrullah Efendi fikir, kültür ve felsefe işlerinde dünyanın en uyanık adamı" olmakla birlikte özel hayatında dalgınlığıyla meşhurdur. Bir gün Salih Zeki'yle vapurda yolculuk yaptıkları bir esnada elini kendi cebine soktuğunu sanarak Salih Zeki'nin cebine sokar ve onun cebindeki fıstıkları yemeye başlar. Bunu gören Salih Zeki, Emrullah Efendi artık yeter, biraz da çocuklara kalsın" der. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.208.

⁷ Bu konuda Hüseyin Cahid'in, Meclis-i Mebusan'da Emrullah Efendi'yi sert bir şekilde eleştirdiği konuşmasına bakılabilir: Hüseyin Cahid, "Dünkü İstizah", *Tanin*, 10 Ocak 1911,

Sonuç

Emrullah Efendi'nin, kısa dönemler için de olsa eğitim alanında önemli işlere imza attığını belirtmek gerekir. İfade etmek gerekir ki, "Tuba Ağacı Nazariyesi"ni ortaya koyan, eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlamak gerekir düşüncesine teorik olarak bağlı olan Emrullah Efendi, her iki nazırlığı döneminde "maarifin temeli, mekâtib-i ibtidaiyedir" diyerek ilköğretim işlerine öncelik vermiştir. İlköğretim ders programlarını yenileyerek, ders programlarına pekçok yeni ders koydurmuştur. En önemli düşüncelerinden biri, öğretmenliğin bir meslek olduğunu ısrarla vurgulaması, memurların öğretmenlik yapmasının yanlışlığını sık sık ifade etmesidir. İlkokul öğretmenlerinin maaşlarını devlet bütçesinden almaları ve devlet memuru olmaları gerektiğini söylemesi de çok dikkat çekicidir (Dölen, 2009: 319). [Türkiye'de ilkokul öğretmenlerine merkezî bütçeden maaş verilmeye ancak 1948'de geçilebilmiştir (Akyüz, 2013: 301).] Ayrıca, ortaöğretimi yeniden düzenlemeye çalışmış, 3 rüştiye, 4 idadi sınıfı olmak üzere toplam 7 yıl olan idadileri hazırladığı layihayla üçer yıldan oluşan iki devreye ayırmıştır. İdadilerin bir bölümünün sultaniye çevrilmesi de onun nazırlığı zamanındadır. İdadi öğrencilerinin tek tip elbise giymeleri için çalışmalar yapmış, ancak bu düşüncesi gerçekleşmemiştir. Asıl önemlisi sultani programlarına felsefe, malumat-ı medeniye ve iktisadiye derslerinin konulmasını sağlamasıdır. Türkiye'de sultaniler için "lise" terimini ilk defa gündeme getirmiş, yeniden düzene konulan sultaniler Eylül 1910'da faaliyete geçmiştir. Emrullah Efendi'nin, maarif idarelerinin ve okulların teftişi konusunda yaptığı çalışmalar ve Darülfünuna modern bir teşkilat kazandırmak için verdiği mücadele de ayrıca zikredilmelidir (Dölen, 2009: 319).

No.845; Emrullah Efendi'nin Tuba Ağacı Nazariyesine dair özgün bir değerlendirme için ayrıca Kemal Bakır, "II. Meşrutiyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi", *Doğu Batı, II. Meşrutiyetin Yüzüncü Yılı I*, Sayı 45, Mayıs-Haziran-Temmuz 2008, s.197-213 adlı çalışmaya müracaat edilebilir.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (2013). *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2013*, Ankara, Pegem Akademi.
- Ayas, N. (1948). *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi.
- Aynî, M. A. (1995). *Darül'-fünun Tarihi*, İstanbul, Pınar Yayınları.
- Bakır, K. (2008). "II. Meşrutiyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi", *Doğu Batı, II. Meşrutiyetin Yüzüncü Yılı I*, Sayı 45, Ankara, Mayıs-Haziran-Temmuz 2008.
- Bakır, K. (2015). "Emrullah Efendi", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, Cilt I, içinde, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1998). *Hayatım*, Yayına Hazırlayan: Ali Y. Baltacıoğlu, İstanbul, Dünya Yayınları.
- Bolay, S. H. (2015). "Emrullah Efendi ve Felsefeye Bakışı", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, Cilt I, içinde. Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.
- Celal N. (1331). *Kadınlarımız -Umumiyeti İtibariyle Kadın Meselesi Tarihi-Müslüman Türk Kadınları-*, İstanbul, Matbaa-i İçtihad.
- Dölen, E. (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi I-Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922-*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Duru, K. N. (1975). *Ziya Gökalp*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Emrullah. (1324a). "Terbiye ve Esasları", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt I, Sayı 16, 27 Teşrin-i sâni 1324, s.248-250.
- Emrullah. (1330). *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme*, Kostantiniyye.
- Emrullah. (1324b). "Terbiyeye Dâir", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt I, Sayı 17, 4 Kânun-ı evvel 1324, s.264-266.
- Emrullah. (1324c). "Terbiyeye Dair", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt I, Sayı 18, 11 Kânun-ı evvel 1324, s.278-279.

Emrullah. (1324d). “İlm-i Terbiyeye Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt I, Sayı 25, 29 Kânun-ı sâni 1324, s.390-391.

Ergin, O. N. (1977). *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi, Cilt I-V*, İstanbul, Eser Matbaası.

Ergün, M. (1982). “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları” *DTCF Dergisi*, Cilt 30, Sayı 1-2, Ankara.

Ergün, M. (1996). *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara.

Erkek, M. S. (2013). “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2.

Gövsâ, İ. A. (1945). *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, Yedigün Neşriyat.

Gözübüyük, A. Ş., Kili, S. (1957). *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara.

Gündüz, M. (Derleyen) (2013). *Osmanlı Eğitim Mirası-Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara, Doğu-Batı Yayınları.

Hüseyin, C. (1910). “Avrupa’da Tahsil”, *Tanin*, 16 Ocak 1910, No.851.

Hüseyin, C. (1911). “Dünkü İstizah”, *Tanin*, 10 Ocak 1911, No.845.

İhsanoğlu, E. (2010). *Darülfünun I, Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, İstanbul, IRCICA.

İpek, M. (2002). *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi’nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kafadar, O. (2016). *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, İstanbul, Vadi Yayınları.

Kara, İ. (2005). “Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, Ekim 2005.

Kardaş, R. (1978a). “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi I”, *Türk Kültürü*, Sayı 186, Yıl XVI.

Kardaş, R. (1978b). “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi II”, *Türk Kültürü*, Sayı 188, Yıl XVI.

- Kardaş, R. (1978c). “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi III”, *Türk Kültürü*, Sayı 189, Yıl XVI.
- Kardaş, R. (1978d). “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi IV”, *Türk Kültürü*, Sayı 191, Yıl XVI.
- Kardaş, R. (1978e). “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi V”, *Türk Kültürü*, Sayı 194, Yıl XVII.
- Kazıcı, Z. (2009). “Emrullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.11.
- Keklik, E. (2018). “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Millî Terbiye ve Satı Bey (el-Husrî)”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Nisan 2018.
- Keklik, E. (2018). “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Koçer, H. A. (1967). *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*, Ankara, Yargıçoğlu Matbaası.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014). *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Mücellitoğlu, A. (1954). *Çankaya, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt II-III, Ankara.
- Nafi A. (1932). *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme II*, İstanbul.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Satı. (1333a). “Tuba Ağacı Nazariyesi”, *Muallim*, Birinci Yıl, Sayı 12, 1 Temmuz 1333.
- Satı. (1333b). “Tuba Ağacı Hakkında -Bir İzah-”, *Muallim*, Birinci Yıl, Sayı 13, 1 Ağustos 1333.
- Satı. (2012). *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi, Fenn-i Terbiye*, Cilt I-II, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Ankara, Otorite Yayınları.
- Üke, M. (2008). “Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt VI, Sayı 12.

E. KEKLİK

ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt: 11, Sayı: 2, Kasım 2020 / Volume: 11, Issue: 2, November 2020: 79-96.

Ülken, H. Z. (2001). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları.

Ziya G. (1917). “Maarif Islahatında Tuba Nazariyesi”, *Yeni Mecmua*, Birinci Sene, Sayı 5, 9 Ağustos 1917.

Ziya G. (1973). *Terbiye’nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, Hazırlayan: Ziya Kardaş, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.